

KASTEELKATERN

September 2010 ■ jaargang 12 ■ nummer 30

COLOFON

Kasteelkatern is een uitgave van de Nederlandse Kastelenstichting en verschijnt 4 keer per jaar.

Redactieadres Kasteelkatern
Nederlandse Kastelenstichting
Markt 24
3961 BC Wijk bij Duurstede
T 0343-578995
F 0343-591403
E info@kastelen.nl
I www.kastelen.nl

Eindredacteur
dr. F. Vogelzang

Redactie
mevr. drs. J.M.M. Wielinga
mevr. drs. L.D. Wessels

Aan dit nummer werkten verder mee
mevr. M. Verhoeckx BA
mevr. L.J. Vos BSC

Omslag: Ansichtkaart van kasteel
Nijenbeek uit het begin van de 20e
eeuw.

Ontwerp: Nika Grafische Vormgeving
Vormgeving: Alphons te Beek

Druk: GVO grafisch bedrijf B.V.
Ponsen & Looijen te Ede
Opplage 2000

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn.

Kasteelkatern is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting.

U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

De uiterste datum voor het opleveren van kopij voor het volgende nummer is: 15 oktober 2010.

De volgende uitgave van Kasteelkatern verschijnt in december 2010.

VAN DE REDACTIE

De negentiende eeuw

Op 11 september a.s. is het in veel gemeenten weer Open Monumentendag. Thema dit jaar is 'De Smaak van de Negentiende Eeuw'. Kasteelliefhebbers hebben dubbel geluk: op de Dag van het Kasteel waren al tientallen kastelen opengesteld, ook op Open Monumentendag zullen diverse kastelen hun poorten openen.

De Dag van het Kasteel 2010 was een groot succes. Duizenden bezoekers, vele feestelijkheden, happenings, tentoonstellingen, living history en opnieuw: een stralende dag. Een prachtige manier om kennis te maken met het verschijnsel kasteel, geconfronteerd te worden met onze geschiedenissen, het verleden te beleven. Op Open Monumentendag krijgt u opnieuw de gelegenheid om een kasteel binnen te gaan en op plaatsen te komen, die normaal nauwelijks toegankelijk zijn. Het thema, de negentiende eeuw, lijkt op het eerste gezicht de kastelen niet op het lijf geschreven, maar dat is slechts schijn. Veel kastelen waren in die eeuw nog in gebruik, zijn verbouwd, aangepast, en / of gerestaureerd, al is de eeuw vooral berucht vanwege de vele kastelen die werden afgebroken. Ook vestingwerken, stadsmuren en -poorten ondergingen in die tijd dat lot. Gelukkig is er veel overgebleven. En ironisch genoeg was het in de negentiende eeuw dat er een hernieuwde belangstelling voor de middeleeuwen groeide, die zich onder meer uitte in de neogotiek, een bouwstijl die zich liet inspireren door de hoge middeleeuwen. Dat is vooral te zien aan de tientallen kerken die met name in de tweede helft van de eeuw overal als paddenstoelen uit de grond schoten. Een naam als Alfred Tepe, die vele neogotische kerken bouwde, komt dan meteen naar boven.

Kastelen dienden ook als inspiratiebron. Niet alleen op voor de hand liggende plaatsen als de herbouw van ruïnes door Cuypers, maar ook bij bouwwerken die

de modernste technieken van die tijd belichaamden: fabrieken, stations en watertorens. Hoeveel grote industriecomplexen zijn toen niet gebouwd als kasteelachtige verschijningen, met torens op de hoeken en kantelen langs de dakgoot? Hoeveel watertorens zien er niet uit als middel-eeuwse donjons?

Ook deze bouwwerken zullen op Open Monumentendag geopend zijn. Er zijn diverse websites waarop u kunt zien wat er waar is opengesteld. U kunt zoeken op kasteel. Er zijn er tientallen toegankelijk op 11 september. Grijp de gelegenheid! Ook Open Monumentendag is traditioneel een mooie dag, waar mooie dingen eventjes open zijn en u een glimp kunt opvangen van wat er nog in ons land bewaard is gebleven aan bouwkunst en geschiedenis.

Zie www.openmonumentendag.nl

Rechtsboven:

Kasteel Almelo. In de directe omgeving hiervan dreigde een flatgebouw te verrijzen. Foto NKS.

Onder:

Kasteel Oud-Poelgeest te Oegstgeest is in de negentiende eeuw in stijl aangepast. De twee torentjes aan de achterzijde bijvoorbeeld zijn toen toegevoegd. Foto Jan Derwig, 2003.

MELDPUNT BEDREIGD ERFGOED

door Lisette Vos

Organisaties als de Nederlandse Kastelenstichting willen een bijdrage leveren aan het behoud en beschermen van het cultureel erfgoed in Nederland. Maar hoe pak je dat aan? Veel organisaties binnen de erfgoedsector maken gebruik van een meldpunt. Een voorbeeld is de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland, dat sinds 2009 een meldpunt heeft. In dat jaar werden al 92 meldingen gedaan. Ook het Huis voor de Kunsten Limburg heeft een meldpunt. Hier zijn in 2009 ongeveer tachtig meldingen binnengekomen. Deze twee organisaties zijn van hun meldpunten afhankelijk om te weten waar iets speelt. Het geeft hen bovendien de kans om bedreigingen in een zo vroeg mogelijk stadium te constateren.

De Nederlandse Kastelenstichting heeft sinds een aantal jaren ook een meldpunt, speciaal voor bedreigde kastelen, buitenplaatsen en landhuizen.

Lisette Vos heeft bij de NKS onderzoek gedaan naar het functioneren van het Meldpunt Bedreigd Erfgoed

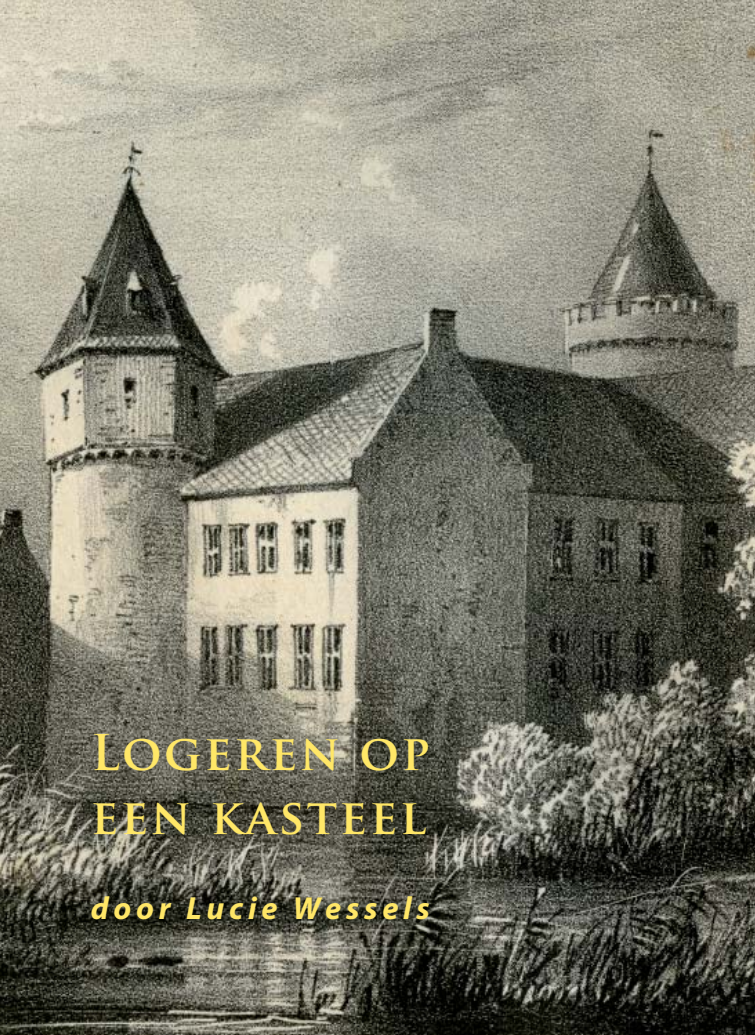
Dit meldpunt hebben wij in samenwerking met de Bond Heemschut opgericht. U heeft al enkele keren over dit meldpunt kunnen lezen in *Kasteelkatern*. Het meldpunt was in de beginjaren redelijk succesvol. De laatste drie jaar is dat echter anders. Momenteel komen er slechts sporadisch meldingen aan. En dat is niet omdat er geen bedreigingen meer zijn. Kortom, het meldpunt werkt niet zo goed als wij graag zouden willen.

Hoe kan het dan dat meldpunten van andere organisaties wél werken? En hoe kan de NKS de werking van het eigen meldpunt verbeteren? Deze vragen waren het onderwerp van een onderzoek dat de NKS de afgelopen maanden heeft uitgevoerd. De NKS heeft daarvoor contact gezocht met veel verschillende organisaties die zich op nationaal, provinciaal en lokaal niveau inzetten voor cultureel erfgoed. U kunt bij het provinciale niveau denken aan de erfgoedhuizen en de provinciale kastelenstichtingen, op lokaal niveau aan historische verenigingen. Instellingen als de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed vertegenwoordigden de landelijke instellingen in het onderzoek.

Uit de gesprekken kwamen verschillende zaken naar voren. Het meldpunt van de NKS blijkt ten eerste te onbekend. Slechts weinig mensen weten van het bestaan af. Kastelen liggen vaak minder in het zicht dan andere monumenttypen. Aan de samenwerking met de Bond Heemschut voor wat betreft het meldpunt is in onderling overleg in 2007 een eind gekomen.

De belangrijkste conclusie van het onderzoek is dat veel andere organisaties in grote mate gebruik maken van een eigen netwerk. Leden, donateurs, vrijwilligers of mensen die op andere manieren zijn betrokken bij de organisaties vormen de belangrijkste bron van informatie. Dit zijn de mensen die meldingen doen, zij zijn de mensen die bedreigingen aankaarten. Een netwerk op lokaal niveau blijkt een belangrijke voorwaarde voor succes te zijn en zo'n netwerk is nu precies wat de NKS mist.

Of toch niet? De NKS heeft een trouwe en betrokken achterban. U bent ons lokale netwerk. Door in uw eigen omgeving op bedreigingen te letten en tijdig de NKS in te schakelen kunt u een bijdrage leveren aan het succes van het meldpunt. Een succesvol meldpunt is mede van u afhankelijk! Merkt u iets op, neem dan contact op met de NKS. U kunt een melding doen via de website of via de telefoon. Samen kunnen wij de Nederlandse kastelen, buitenplaatsen en landgoederen behoeden en behouden. ■

De vakantie doorbrengen in een kasteel.

Vaak zijn het erg dure locaties waar je niet zo gauw heen gaat voor de familievakantie.

Maar in ons land zijn er drie kastelen waarin

Stayokay hostels zijn gevestigd: kasteel

Westhove in Domburg, Rhijnauwen in Bun-

Hoe is het om in een kasteel een hostel te runnen? Drie gedreven managers doen verslag. Ze hebben één ding gemeen met elkaar: ze zijn apetrots op hun kasteel!

Lucie Wessels is lid van de
redactie van NKS Kasteelkatern

Kasteel Westhove bij Domburg (Zeeland)

Het is een prachtige zomerdag in juli waarop ik met Len Buis een afspraak heb in kasteel Westhove. De ligging van het kasteel is bijzonder: het parkbos is natuurgebied De manteling; in de Oranjerie is het museum Terra Maris gevestigd, waar veel bodemvondsten en andere bijzonderheden te vinden zijn. Het kasteel ligt op 700 meter van het strand. Westhove is een kasteel dat al in de dertiende eeuw vermeld wordt. Voordat het een jeugdhoeve werd, was het eeuwenlang eigendom van de abten van Middelburg. Er hebben beroemde mannen overnacht zoals Floris V in 1290, Karel de Stoute in 1460 en Karel V in 1515 en 1540.

De watergeuzen hebben het kasteel in 1572 veroverd waarbij een groot deel van het gebouw verwoest is door brand. De twee hoektorens zijn overgebleven van het oude kasteel. In 1948 en in 1977 is het gebouw grondig gerestaureerd.

Stichting Buitenplaats Westhove is eigenaar van het kasteel. In 1985 werd er een jeugdherberg in gevestigd. In de loop der jaren is er veel veranderd in de jeugdherbergen, vertelt Len Buis. Het zijn nu hostels met op elke kamer eigen voorzieningen, terwijl de stapelbedden bleven. De grote slaapzalen zijn verdwenen, nu zijn er ook twee- en vierpersoonskamers. Mede om het oude imago af te schudden is de naam van NJHC in 2003 veranderd in Stayokay.

In 2004/2005 is het kasteel geheel gerenoveerd met onder andere een kanjersubsidie van de Rijksdienst Monumentenzorg en een bijdrage uit het VSB Fonds. Stayokay heeft toen het hostel met de kamers in de koetshuizen en het kasteel gerenoveerd. In die tijd is Len begonnen als hostelmanager. Hij heeft zijn hart inmiddels verpand aan Westhove. De tuin rondom het kasteel, die in stijl is aangelegd met oude planten en buxushaagjes, onderhoudt hij zelf. Staatsbosbeheer beheert het bospark, waar ook damherten leven. Bij het water zijn regelmatig ijsvogels te zien.

Op de vraag of nu veel mensen komen logeren juist omdat het een kasteel is, antwoordt Len dat het zeker mensen trekt. Maar de ligging is ook belangrijk, zo dicht bij het strand en in de natuur. Naar alle kanten is het uitzicht vanuit Westhove adembenemend. De gasten zijn van alle leeftijden, 60% komt uit Nederland. Er worden speciaal voor kinderen activiteiten rond en in het

Linksboven: Kasteel Westhove (Zeeland), tekening van J.F. Christ (Uit: Oud-Nederland in Burgen en Kasteelen, C.P.E. Robidé van der Aa, 1841/1846).

kasteel georganiseerd. Daarnaast is het een uitgelezen locatie voor kasteelfeesten (tot 150 personen). Passanten kunnen op het terras achter het kasteel genieten van een kopje koffie met appeltaart.

Ridderhofstad Rhijnduyn bij Bunnik (Utrecht)

Sinds een jaar is Charlotte Verhage hostelmanager van Stayokay Rhijnduyn. Rhijnduyn (de naam betekent natte grond bij de Rijn) wordt al genoemd in 1394. In 1450 werd het oude huis verbrand in opdracht van de bisschop van Utrecht, Rudolf van Diepholt, wegens vermeend verraad door de bewoners. Later in die eeuw werd het huis op de oude fundamenteën herbouwd, in de zestiende en achttiende eeuw werd het verbouwd en uitgebreid. In 1536 heeft Rhijnduyn heerlijkheidsrechten gekregen. In 1919 is het landgoed met gebouwen en boerderijen verkocht aan de gemeente Utrecht. De laatste bewoonster, douanière Strick van Linschoten,

bleef tot haar dood, begin jaren dertig van de twintigste eeuw, in het huis wonen. In 1933 werd Rhijnduyn na een grote verbouwing in gebruik genomen als jeugdhoeve. Met een onderbreking van een aantal jaren (1939 tot 1954) is het steeds jeugdhoeve gebleven. Samen met Amelisweerd vormt het landgoed een prachtig recreatie/natuurgebied vlakbij de stad Utrecht.

Het hostel bestaat uit het hoofdgebouw, het koetshuis en enkele bijgebouwen, waar ook kamers in zijn gevestigd. De gasten komen ook wel voor het kasteel zelf, maar vooral omdat de ligging zo centraal is, bij de stad en in de natuur, aldus Charlotte. Het koetshuis is thans een bar met terras. Voor kinderen zijn er speciale arrangementen, maar Rhijnduyn is ook erg in trek als feestlocatie. Vanwege de gunstige ligging zijn er veel vergaderingen, zakelijke bijeenkomsten, een- of meerdaagse trainingsdagen van bedrijven.

Links: Westhove (Zeeland).

Boven: Westhove, de voorburch.

Onder: Westhove, de tuin.

Foto's van de auteur.

Bij de laatste van de vele verbouwingen is in een van de zalen op de begane grond een stuk van het oude plafond zichtbaar gebleven. Er zijn niet veel originele details meer te zien in het huis op een paar authentieke stukken na (waaronder de trapleuningen). Op de verdiepingen zijn de standaardkamers ingebouwd.

Charlotte is erg verknocht geraakt aan haar werkplek. Enthousiast vertelt ze over het vorig jaar georganiseerde wereldweekend waar Rhijnduyn aan meedeed. In het kader van het Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen is er in samenwerking met Humanitas en het Rode Kruis het Stayokay wereldweekende georganiseerd. Aan 200 Gezinnen die in sociaal isolement verkeren werd een weekende aangeboden waarin allerlei activiteiten werden georganiseerd.

Overdag is het stil bij de jeugdhoeve, de gasten trekken erop uit. Ik kom Teddy tegen. Ze is bijna dertien jaar

oud en is met haar ouders een paar nachtjes in Rhijnauwen. Zij vindt het wel bijzonder om bij het kasteel te mogen logeren, maar het belangrijkste vindt ze dat ze hier kan kanoën op de Kromme Rijn. Dat heeft ze die ochtend gedaan met haar vader. Ze zijn met de auto uit Enschede gekomen waar ze wonen. Zij vertelt dat zij al in meer Stayokay hostels heeft geloged.

Slot Assumburg in Heemskerk (Noord-Holland)

Michiel Broos is al meer dan tien jaar hostelmanager van Stayokay Heemskerk, dat in slot Assumburg is gevestigd. Het gebouw is eigendom van de Rijksgebouwendienst. In 1933 werd in De Assumburg een jeugherberg gevestigd. Doordat het aan het einde van de negentiende eeuw leeg kwam te staan, was het nogal in verval geraakt. Een aantal werkloze jeugherbergvrienden heeft het, in samenwerking met Monumentenzorg, bewoonbaar gemaakt. In de periode van

1950 tot 1980 is het kasteel gerestaureerd. Waarschijnlijk dateert het huis uit de dertiende eeuw. De naam Assumburg komt het eerst voor in 1454. In de zestiende eeuw werd in het kasteel recht gesproken. Op de binnenplaats is een galerij waar dit plaats vond, de vierschaar, met op de wand de afbeelding van de gespannen touwen. De lage rechtbank, gevormd door schout en schepenen, werd ook wel lage vierschaar genoemd. Hoog in het gebouw is de gevangenis nog intact. Door een kleine opening kan je naar binnen kijken. Aan de zuidoosttoren was een veelhoekig torentje dat 'schavot' genoemd werd. Misschien werden daar wel vonnissen voltrokken. In die tijd is de zuidoosttoren gedeeltelijk afgebroken om er een galg op te richten, dit ter afschrikking van schurken. De toren is in 1965 in oorspronkelijke staat hersteld.

Links: Kasteel Rhijnauwen (Utrecht)

Boven: Rhijnauwen. Deel van het oude plafond.

Onder: Assumburg (Noord-Holland). Eetzaal met muurschildering uit de jaren '50 uit de twintigste eeuw.

Foto's van de auteur.

Vooraf de afwisseling in de verschillende activiteiten in De Assumburg vindt Michiel erg inspirerend. Het slot is een populaire trouwlocatie. Veel bruidsparen geven elkaar hier het jawoord. Daarnaast is het slot bijzonder geschikt om feesten en evenementen te organiseren. Het enige nadeel is de slechte toegankelijkheid voor minder validen, aldus Michiel.

De Assumburg ontvangt veel gasten die met name vanwege het kasteel zelf komen logeren. Veel activiteiten hebben een relatie met het kasteel. voor de kinderen bijvoorbeeld. Ze krijgen als bewijs van deelname een echte oorkonde. Op de vraag of kinderen het wel eens eng vinden, antwoordt Michiel dat hij de verhalen over de rechtspraak, de galgentoren en de gevangenis, waar de kinderen naar binnen mogen kijken, niet te spannend moet maken.

De Historische Kring Heemskerk is erg betrokken bij het kasteel. Leden van de kring spelen rechtszaken na en geven lezingen over het ontstaan en de geschiedenis van het landgoed. De Assumburg ontvangt jaarlijks veel groepen schoolkinderen uit de regio, ook hierbij speelt de Historische Kring een rol.

Het slot lag vroeger in de weilanden, maar nu is het nauwelijks nog te zien door flats in de buurt. Er zijn evenwel plannen om het gebied rond het kasteel opnieuw in te richten. De gemeente is momenteel direct achter het kasteel bezig met de aanleg van de kasteeltuin, die zal worden ingericht zoals hij er in de achttiende eeuw uitzag. Dit jaar zal dit project worden voltooid.

Er zijn plannen om de fundamenteën van Kasteel Oud Haerlem (twaalfde - eind veertiende eeuw), die achter de kasteeltuin liggen, beter zichtbaar te maken. Deze ontwikkelingen zijn erg interessant voor het slot.

Boven: Luchtfoto van Assumburg.

Linksonder: Assumburg, binnenplaats met rechts de galerij waarin ooit de vierschaar plaatsvond. Foto van de auteur.

.....

Grote wens van Michiel is een terrasvergunning. Zeker als de kasteeltuin klaar is zal dat veel drukte geven en daarmee extra inkomsten. Het kasteel is beperkt te bezichtigen. Een paar keer per jaar worden er open dagen georganiseerd, die tijdig in de media worden gecommuniceerd.

Stayokay hostels

De Stayokay hostels hebben het maatschappelijk verantwoord ondernemen hoog in hun vaandel staan. Zij hebben het Europees Ecolabel, wat betekent dat zij respectvol omgaan met het milieu. Zij staan voor milieuvriendelijke producten en diensten. Zij gaan zuinig om met energie en vragen dat ook aan de gasten. De betrokkenheid met de maatschappij blijkt uit projecten als het al genoemde Stayokay wereldweekend, maar ook uit activiteiten die gericht zijn op de meer directe omgeving, zoals voor de schoolkinderen uit de regio. ■

advertentie

Holland Mast
Vlaggen
Masten
Maatwerk
Montage
Verhuur

Tel : 0183-352008 / info@hollandmast.nl

door Annemieke Wielinga

*De relatie tussen cultureel erfgoed en publiek is altijd ambivalent. Erfgoed wil gezien worden, ervaren worden en betekenis krijgen, maar door het 'gebruik' van erfgoed door het publiek wordt het voortbestaan bedreigd. Erfgoed slijt. Hoe kom je tot een goede afwe-
ging? Dat was één van de discussies die vorig jaar op de Attingham Summerschool speel-
den. Over die bijeenkomst berichtten we al eerder. Met deze bijdrage sluiten we het verslag daarover af, maar de discussie zelf is nog lang niet gesloten.*

Annemieke Wielinga is
directeur van de NKS

In Engeland wordt niet minder dan hier gepraat over het toelaten van publiek versus het behoud van het erfgoed. Verschillende factoren spelen daarbij een rol, zoals de financiële of sociale noodzaak, de geschiktheid van het object en de rol van huis en park in de geschiedenis.

Chatsworth House

Dit is een van de grootste particuliere bezittingen in Engeland. Gelegen in Derbyshire is het bijzonder kenmerkend, of zoals Simon Jenkins het in zijn *England's thousand Best Houses* (Penguin Books, London, 2004) zegt: 'Chatsworth is, above all, a house in a landscape'. Je kunt het niet negeren, het ligt magnifiek en dominerend in zijn omgeving. Het huis is van oorsprong (1533) een schepping Sir William Cavendish, tweede echtgenoot van Bess of Hardwick, een bijzonder invloedrijke en gefortuneerde dame van adellijke geboorte uit het begin van de zestiende eeuw, die een aantal huizen op haar naam kon zetten. Huis en park zijn daarna steeds, tot nu toe, in eigendom van de familie Cavendish gebleven. Belangrijke architecten die in de loop der eeuw en aan het huis hebben gewerkt zijn William Talman (1650-1720), verantwoordelijk voor de majestueuze zuidgevel met State Apartment, de oostgevel met onder andere een trappenhuis en Thomas Archer (1668-1743), de schepper van de noordvleugel. Verder werkte ook James Paine (1717-1789) aan het huis. De beroemde tuinarchitect Capability Brown ontwierp het romantische landschap ten westen van het huis. Sir Jeffrey Wyatville bouwde in de negentiende eeuw de lange noordvleugel en gaf het huis zijn weelderige *Dining Room* en de *Sculpture Gallery*, de twee bibliotheken en de serre. Nog veel belangrijker waren de grote kassen (ontworpen door Joseph Paxton) die model stonden voor het Crystal Palace) en de *Emperor Fountain* (met een straal van meer dan 70 m hoog).

Exterieur als interieur zijn een mix van stijlen, waarbij de barok en het classicisme wel de boventoon voeren. Daarnaast hebben de twaalfde hertog van Devonshire en met name zijn echtgenote het interieur van het huis maar ook het park met moderne kunst een extra dimensie gegeven.

Op dit moment is Chatsworth in gebruik door Peregrine Cavendish, twelfth Duke of Devonshire. De hertog en hertogin (Amanda Haywood-Lonsdale) bewonen, indien zij er zijn, een aantal privévertrekken. De rest van het huis en het volledige park zijn opengesteld voor het

Linksboven: Newby Hall (Yorkshire).

Rechts: Chatsworth (Devonshire).

publiek. De in 1981 opgerichte Chatsworth House Trust is eigenaar en beheerder van het goed, de familie huurt een deel van de ruimte en neemt deel aan het beheer met hulp van een managementteam.

Chatsworth is het decor geweest voor films als *Pride and Prejudice* (2004) *The Duchess* (2006) en *The Wolf Man* (2009). Voor wat betreft de tweede film, *The Duchess*, is het vermeldenswaard dat de hoofdpersoon in die film, Georgiana, de echtgenote was van William Cavendish, vijfde hertog van Devonshire en bovendien de dochter van de eerste Earl of Spencer, dus een ver familielid van Lady Diana Spencer (de voormalige echtgenote van Charles, de huidige kroonprins van Engeland).

Newby Hall

Newby Hall (Yorkshire) is van een totaal ander karakter. Van oorsprong een dertiende-eeuws huis heeft het zijn huidige uiterlijk gekregen in de late zeventiende eeuw. Het huis bestaat uit een middenpartij met twee flankerende vleugels, zodat het een U-vorm heeft, waarbij de poten van de U lang zijn in verhouding tot het midden-gedeelte.

De architect John Carr ontwierp voor Newby Hall in het midden van de achttiende eeuw in de zuidvleugel een beeldengalerij die, wegens de teleurstelling van de eigenaar (William Weddell) over het ontwerp en uitvoering, werd afgemaakt en vervolmaakt door Sir William Chambers en James Stuart.

De beroemde architect Robert Adam veranderde daarna veel aan het interieur, zodat het huis nu een prachtig voorbeeld is van de stijl van de gebroeders

Adam. Met name de *Sculpture Gallery* is daar een prachtig voorbeeld van. Naast Adam werkte de beroemde meubelmaker Thomas Chippendale aan vele fraaie meubels die nog steeds in Newby Hall zijn te bewonderen.

Het huis wordt bewoond door de familie Compton die het zonder hulp (met alleen de opbrengsten uit het landgoed en entreegelden) in stand houdt en het op aanvraag en met mate open stelt. Het park en de tuin zijn wel normaal openbaar. Ook Newby Hall figureerde in BBC-televisieseries en films. Bijzonder is dat het huis tot op de dag van vandaag door overerving in dezelfde familie is gebleven.

Kitsch?

Niettegenstaande overeenkomsten, zoals particuliere bewoning, prachtige interieurs en fraaie parken, is er een wereld van verschil tussen beide huizen. Chatsworth is groot en overweldigend, Newby daarentegen is vriendelijk en overzichtelijk in omvang. De presentatie van beide huizen is daarmee in overeenstemming. Wie aan Chatsworth een bezoek brengt, wordt via de verschillende verkoop- en eetpunten gebracht naar het pièce de résistance. De gelegenheden waar men kan eten en drinken variëren van eenvoudig tot heel luxe. Er zijn verschillende locaties en winkels om souvenirs of producten van het landgoed te kopen, culminerend in een wel heel groot uitgevallen museumwinkel die een directe verbinding heeft met de *Sculpture Gallery*. Het huis is te bezoeken met en zonder gids, het park is vrijelijk te betreden en kent verschillende onderdelen.

Voor ieder type (cultuur)toerist is er wat te halen, bovendien zijn er educatieve programma's ontwikkeld die voor elk onderwijsniveau iets te bieden hebben. Alles op een rij gezet komt dit over als een heel zware exploitatie. Dit is ook precies wat velen de stichting verwijten die Chatsworth beheert, nog afgezien van de bezwaren die men heeft ten aanzien van de ideeën van vooral de hertogin om moderne kunst in huis en park te plaatsen, wat lang niet ieders goedkeuring kan wegdragen. Er komen ongeveer 600.000 bezoekers per jaar, een aantal dat voor Nederlandse begrippen exorbitant is. Ook in Engeland, met veel grotere huizen, is dit een uitzondering. Nu meet Chatsworth 1000 ha en kent de tuin alleen al een omvang van ongeveer 41 ha. Het huis beschikt over een halve hectare aan dakoppervlak! De bezoeker wordt terzijde gestaan door ongeveer 300 man personeel. Al merkt men ook bij drukke dagen niet echt veel van overbevolking, dan nog kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat op huis en omgeving een zware druk gelegd wordt en dat dit kennelijk nodig is om het geheel overeind te houden. De wijze waarop men dit doet, wekt enerzijds bewondering anderzijds ook afkeuring. Met name de manier waarop 'de waar aan de man' wordt gebracht, wekt wrevel. De critici zijn van oordeel dat de kitsch niet ver weg is.

Ingetogenheid

Een bezoek aan Newby Hall geeft een andere indruk. Het is veel kleinschaliger maar ook veel terughoudender in exploitatie. Uiteraard heeft dit te maken met het feit dat de bewoners, de familie Compton, het grootste deel van het huis bewonen. Zij zijn permanent aanwezig, in tegenstelling tot de hertog en hertogin van Devonshire die lange periodes niet in Chatsworth verblijven. Dat schept behoefte aan privacy. Dat is mede de oorzaak dat er niet in het huis mag worden gefotografeerd.

Er is wel mogelijkheid om het huis te bezoeken, maar altijd onder begeleiding en in kleine groepen. Alleen de meest belangrijke ruimtes zijn te bezichtigen. Een belangrijk onderdeel van het bezoek aan Newby Hall vormen de tuinen (ruim 10 ha) die bijzonder de moeite waard zijn. Ook daar zijn (moderne) sculpturen te bewonderen, net als in Chatsworth, maar op alweer terughoudender wijze. De museumshop straalt dezelfde terughoudendheid uit. Hier treft men vooral producten aan die niet zozeer met het huis te maken hebben, maar meer met de natuur en natuurlijke materialen. Een bezoek aan het interieur is een waar feest (dat is ook zo, maar heel anders, in Chatsworth). Newby Hall straalt huiselijkheid met allure uit, een huis waar je ook als gewone sterveling met plezier en gemak in zou willen en kunnen wonen. Bovendien is het van een Nederlandse omvang en karakter, al heeft het wel een typisch Engelse sfeer. De *Sculpture Gallery* is heel smaakvol en wordt ook als het belangrijkste onderdeel van Newby Hall gezien.

Simon Jenkins omschreef Newby Hall in zijn eerder aangehaalde publicatie als volgt: 'If Howard Castle is the crown of the North, then Newby Hall is the jewel'. Als men deze twee huizen met Nederlandse equivalenten zou willen vergelijken, is dat niet zo makkelijk. Wie vroeger als toerist Duivenvoorde bezocht en rondgeleid werd door het huis beseftte dat in een van de vleugels jonkvrouwe Ludolphine Henriette barones Schimmelpenninck van der Oije, de laatste eigenaresse (vanaf 1957, zij bracht het kasteel in een stichting onder) woonde (à la Chatsworth als we de omvang terugbrengen tot onze proporties), maar wat betreft de exploitatie is dit niet te vergelijken. Wie zich nog de discussie in de jaren '70 van de vorige eeuw herinnert, toen jonkheer C. van Eysinga in Friesland begon met de exploitatie van Eysingastate, net zoals baron van Zuylen van Nyevelt dat met Duinrell deed, kan zich een voorstelling maken van de discussie die al twee decennia woedt rondom de exploitatiewijze Chatsworth. Een bezoek aan kasteel Horn, deels bewoond en deels te bezoeken is wellicht, behalve het interieur dat volledig anders is, met Newby Hall te vergelijken.

Nederland

In Nederland is het lang niet zo gebruikelijk als in Engeland dat particulieren hun buitenplaats vrijelijk aan het publiek tonen. Als het gebeurt, bijvoorbeeld tijdens Open Monumentendagen of de Dag van het Kasteel, wordt het daarom als heel bijzonder ervaren. De openstelling van een tuin of park is daarentegen normaal, hoewel ook dat in Nederland veel minder voorkomt dan in het Verenigd Koninkrijk. Toch hebben wij ook een traditie in cultuurhistorisch toerisme.

De boeken van Van Lennep en ook van de wandelende dominiee Craandijk lezende (respectievelijk begin en eind negentiende eeuw) laten zien dat de Nederlandse cultuurtoerist toen ook al buitenplaatsen bezocht en dat het niet bleef bij het park alleen. Maar de schaal en wijze waarop in Engeland het cultuurhistorisch toerisme op gang kwam en zich ontwikkelde, ook voor de arbeidersklasse in de tweede helft van de negentiende eeuw, was van een totaal andere orde. Daar ontstonden al in een vroeg stadium georganiseerde tochten naar kastelen en country houses, bewoond of niet bewoond, waarbij soms door de landheer de prijzen naar beneden werden aangepast ten behoeve van de lagere klasse. In Nederland wordt geworsteld met de combinatie van het cultuurhistorisch toerisme en het behoud van het erfgoed. Als men erfgoed beschouwt als een economische drager, dan moet men zich realiseren dat het bijzondere en kwetsbare karakter van ons erfgoed ook een bijzondere aanpak behoeft.

De botsing tussen de kwetsbaarheid van het cultureel erfgoed, de wens bij velen om dit exclusief te houden en die van de financiële noodzaak en de behoefte om aan een groot publiek al dit fraais te laten zien, staat vaak een goede balans tussen deze twee uitersten in de weg. Tussen het zorgvuldig en exclusief behandelen van erfgoed waardoor de kwetsbaarheid niet aangetast wordt en het op grootscheepse wijze uitbaten ervan –

Linksonder:

Duivenvoorde (Voorschoten, Zuid-Holland). Foto Jan Derwig, 2003.

Rechtsboven:

Horn (Haelen, Limburg). Luchtfoto KLM Aerocarto, 1933.

op het gevaar af dat het een cultureel pretpark wordt, zoals velen dit bij Chatsworth ervaren – ligt een scala van exploitatiemogelijkheden. De financiële druk kan immens worden, waardoor allerlei concessies moeten worden gedaan, of waarvan de eigenaar en/of beheerder meent dat die moeten worden gedaan.

Er kan geen blauwdruk worden gegeven van hoe ver men kan gaan. Ieder monument maar ook de wisselende financiële situatie vraagt een maatpakexploitatie. Nooit mag daarbij het belang van het monument uit het oog verloren worden.

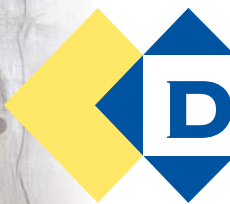
Wat we ons moeten realiseren is dat cultureel erfgoed altijd geld kost, of dat geld komt van de bezoeker, van de eigenaar of van de overheid of alle partijen gezamenlijk. Indien men prijs stelt op het beschikbaar hebben van van cultureel erfgoed, moet men zich tegelijkertijd realiseren dat daar dan ook een financieel offer tegenover moet staan. In dit kader zijn spanning en conflicten inherent aan cultureel erfgoed. Het is de maatschappelijke opdracht daarin steeds de balans te zoeken. ■

advertentie

**Liefde voor het vak,
hart voor het monument**

Ook voor advies voor uw onderhouds- en/of restauratieplan

Timmer- en aannemersbedrijf

DE VRIES

Anno 1879

Vakmanschap - passend bij uw wensen

AARDRIJKSKUNDIG
WOORDENBOEK
DER
NEDERLANDEN,
RIJZENGEBAKT
DOOR

HET A. J. van der Aa,
onder medewerking van eenige Vaderlandsche Geleerden.
KASTELN
LEXICON
EERSTE DEEL.

door Maartje Verhoeckx

Te Gorinchem, bij
JACOBUS NOORDUYN.
1846.

De Stichting Kastelenlexicon Nederland, sinds 1 januari 2009 onderdeel van de Nederlandse Kastelenstichting, bouwt al jaren aan een databank met alle gegevens betreffende de Nederlandse kastelen. Deze gegevens zullen straks toegankelijk worden gemaakt voor wetenschappers, beleidsmakers en belangstellenden. Er wordt per kasteel zoveel mogelijk informatie verzameld, zowel uit literatuur, foto's, kaarten, archeologische gegevens, bouwhistorische en landschappelijke overblijfselen. Dat is monnikenwerk, maar het levert verrassende zaken op. Kasteelkatern besteedt dit jaar in ieder nummer telkens aandacht aan ontdekkingen en nieuwe inzichten. Dit keer de (on)betrouwbaarheid van de vakliteratuur.

Maartje Verhoeckx doet bij de NKS
onderzoek t.b.v. de SKLN

De Nergena te Bennekom (Gelderland)

Bij het verzamelen van informatie over een in het Lexicon op te nemen kasteel is de bestaande literatuur een belangrijke ingang. Die is van wisselende kwaliteit, zoals het voorbeeld De Nergena aantoonst.

De oudste bron waarin melding wordt gemaakt van De Nergena is het *Aardrijkskundig woordenboek* van A.J. van der Aa. Dit werk bestaat uit 14 delen, is uitgebracht tussen 1839 en 1851 en samengesteld met behulp van talloze regionale historici en andere wetenschappers. In deel 8 is het volgende te lezen: 'Nergena. Een voormalig adellijk huis op de Neder-Veluwe [...] De gebroeders Arnoud en Willem van Egmond hebben reeds in het jaar 1429 over dit Nergena, toen een oud gebouw, een verdrag gesloten. In of kort na 1470 bevestigde Karel de Stoute, Hertog van Bourgondië, den Hertog van Cleve in het bezit van dit goed. Ter plaatse, waar het gestaan heeft, ziet men thans een nieuw gesticht gebouw, ingericht voor een tabaksplanterij.'¹

Witkamps *Aardrijkskundig Woordenboek* uit 1895 maakt ook melding van De Nergena: 'Een landgoed onder Bennekom in de Geldersche gemeente Ede, in de 14e eeuw een sterk kasteel.'²

Op basis van deze bronnen lijkt hier sprake te zijn van een kasteel. Het is echter verstandig ter controle meer literatuur te raadplegen. Al is het alleen al om uitgebreidere informatie te krijgen dan de summier beschrijving uit deze werken.

Eerder in Witkamps boek wordt ook over De Nergena geschreven, met eveneens een vijftiende-eeuwse voor geschiedenis. Hier wordt echter melding gemaakt van Nergena als een Kleefs bezit nabij Goch (nu gelegen in Duitsland).² Deze vermelding doet een klein alarmbelletje rinkelen. Was het niet de hertog van Kleef die volgens Van der Aa in bezit kwam van De Nergena?

Alle andere gevonden vermeldingen in de literatuur verwijzen inderdaad naar een Nergena bij Goch. Het oorkondenboek van de Gelderse historicus I.A. Nijhoff bevat verschillende bronnen die betrekking hebben op gebeurtenissen omtrent De Nergena. Deze komen overeen met de geschiedenis zoals vermeld in de aardrijkskundige woordenboeken, maar verbinden dit allemaal aan De Nergena te Goch.³ Er blijkt dus sprake van verwisseling, gebaseerd op de gelijkkluidende naam. Had dan het Bennekomse Nergena zelf een middeleeuwse oorsprong?

Er bestaat een afbeelding uit 1731 van dit huis Nergena te Bennekom, door Cornelis Pronk. Hieruit wordt duidelijk dat het niet gaat om een middeleeuws bouwwerk. Nu blijft er nog één mogelijkheid over om De Nergena in het Kastelenlexicon een plaatsje te geven: had dit moderne huis misschien een voorganger die als kasteel bestempeld kan worden?

Daartoe grijpen we naar aanvullende literatuur. J.J. Dijkveld Stol kan hierop wellicht antwoord geven. In *De duizendjarige geschiedenis van het landgoed "De Nergena" temidden van de polders van Wageningen en Bennekom* geeft hij een gedetailleerde beschrijving van de ontwikkeling van het landgoed. Van een huis met deze naam wordt, zo blijkt uit zijn relaas, pas voor het eerst in 1664 melding gemaakt.⁴ De conclusie is duidelijk: de Nergena bij Bennekom is geen kasteel en hoort niet thuis in het lexicon.

Latere auteurs zoals Gorissen, Craandijk en Kalkwiek hebben deze fout niet overgenomen.

De Ward te Angeren (Gelderland)

Soms komt het echter voor, dat de nieuwste literatuur wel de oudere bronnen klakkeloos overneemt. Dat gebeurt bij historisch onderzoek wel vaker en dan kan een leesfout of een interpretatievergissing zich lange tijd voortzetten. Omdat alle literatuur dan hetzelfde vertelt, is de neiging groot die informatie over te nemen en de zaak niet te controleren. Als voorbeeld het huis De Ward. In 1417 werd Jan van Huessen door de heer van Bergh ('s-Heerenberg) beleend met 'die wert dair syn huys op steet' gelegen onder Angeren', zo schrijft A. Bredie in zijn *Toegang tot het verleden*.⁵ Daarmee valt het huis binnen de definitie van kasteel.

Veel leenregisters en oorkondenboeken zijn gedigitaliseerd. Dit maakt het een stuk gemakkelijker om de oorspronkelijke bron naast de literatuur te leggen, wat met name handig is om een goede bezitsgeschiedenis te schetsen.

In het leenregister van Bergh staat echter de volgende omschrijving: 'Den werd mit aller tobehoir, gelegen in den kirspel van Angeren'. Als eerste leenman wordt Jan van Huessen in 1417 genoemd.⁶

Het citaat uit Bredie's boek blijkt dus niet te kloppen. Dit is van cruciaal belang om te kunnen bepalen of we hier met een kasteel te maken hebben. Er wordt in het leenregister pas in 1741 voor het eerst melding gemaakt van een aanzienlijk huis: 'Het leen heet thans: de havesate de

Wardt'.⁷ De Ward is dus geen kasteel, omdat het geen middeleeuws gebouw is.

Het in *Mededelingen omtrent de werkzaamheden van de Historische Kring Huessen* verschenen artikel 'Het adellijke leengoed "De Ward"' door R. Melchers maakt gebruik van hetzelfde foutieve citaat.⁸ De feiten zijn niet gecheckt bij de bron, maar gewoon klakkeloos overgenomen uit *Toegang tot het Verleden*. Ook geeft dit artikel van Melchers een situatieschets van het kasteelterrein zoals dat er in rond 1770 uit zou hebben gezien. Rond 1800 was het huis reeds afgebroken. Het wordt aan de hand van de tekst niet duidelijk waar deze afbeelding op is gebaseerd. Zonder goede bronvermelding kan niet worden bepaald hoe betrouwbaar de gebruikte afbeelding is. Dat betekent dat een dergelijk artikel als wetenschappelijke bron een groot deel van zijn waarde verliest.

Internet

De boodschap is duidelijk: bij wetenschappelijk onderzoek is het gevaarlijk om secundaire bronnen zonder controle als basis te gebruiken. Die waarschuwing gaat extra op voor internetbronnen.

In deze moderne tijd is er veel informatie snel en makkelijk te raadplegen via internet. Mensen gaan er vaak te snel vanuit dat wat ze lezen klopt. Vaak echter is niet duidelijk waar de informatie op gebaseerd is, omdat webmasters lang niet altijd aan bronvermelding doen, en evenmin is duidelijk wie achter de website zelf zit. Sommige mensen hebben een zeer particuliere kijk op het verleden en willen die via hun website uitdragen. Als vuistregel kan gelden: als er geen bronvermeldingen te vinden zijn op de website is de tekst niet bruikbaar. Voor een serieus onderzoek moeten de gegevens altijd te achterhalen en te controleren zijn. ■

Voetnoten

- 1 A.J. van der Aa, 1846, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel 8, Gorinchem, p. 67.
- 2 P.H. Witkamp, 1895, *Witkamp's Aardrijkskundig Woordenboek*, Arnhem-Nijmegen, p. 577, p.259.
- 3 Is. An. Nijhoff, 1847, *Gedenkwaaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden*, Vierde deel, Arnhem, p. 197-199, 450-454. en Vijfde deel, Arnhem, p. 8-11.
- 4 J.J. Dijkveld Stol, 1984, *De duizendjarige geschiedenis van het landgoed "De Nergena" temidden van de polders van Wageningen en Bennekom*, Wageningen, p. 61.
- 5 A. Bredie, 1970, *Toegang tot het Verleden*, Bemmelen, p. 135.
- 6 A.P. van Schilfgaarde, 1929, *Register op de leenen van het Huis Bergh*, Arnhem, p. 253.
- 7 A.P. van Schilfgaarde, Idem, p. 254.
- 8 R. Melchers, 1988, 'Het adellijke leengoed "De Ward"', in: *Mededelingen omtrent de werkzaamheden van de historische kring Huessen*, jg. 13, nr. 1, p. 12

Kopie van de kaart van 1791.

Nergenna.

DE KOSTEN VAN EEN KASTEEL

door Fred Vogelzang

Er zijn diverse prachtig uitgegeven kasteelboeken in Nederland, met vaak goed onderbouwde artikelen over de bewoners van kastelen, de bouwhistorie van de verschillende objecten en een beschrijving van de tuinen en de omringende parken. Maar wat kostte de bouw van zo'n kasteel? Was het een goede investering? Daarover zwijgen ze meestal.

Twee hoogleraren aan de Amerikaanse universiteit van Augusta (Georgia) Jurgen Brauer en Hubert van Tuyll wensten de inzichten van de economie toe te passen op militaire geschiedenis. Het vooroordeel dat economen slechts bezig zijn met financiën wilden ze uit de wereld helpen: in hun ogen is de economie de wetenschap van de menselijke keuze.

Fred Vogelzang is
wetenschappelijkmederwerker bij de NKS

Economie en oorlog

Mensen bevinden zich voortdurend in een situatie waarin ze keuzes moeten maken. Die keuzes worden opgelegd omdat er een beperkte hoeveelheid, tijd, energie, geld, techniek etc is en daarom niet alle wensen vervuld kunnen worden. Hoe de keuze tot stand komt, wordt door verschillende factoren bepaald: het verwachte resultaat, de aanwezige inzicht en kennis, de persoonlijke geschiedenis en achtergronden, ervaring en nog veel meer. Ook rond strijd en oorlogsvoering spelen keuzes een hoofdrol. In een aantal capita selecta pogen de beide onderzoekers na te gaan, in hoeverre economische wetmatigheden daarin een rol spelen. Daarbij is het berekenen van de kosten slechts een hulpmiddel, maar wel een belangrijke.

Alternatieve kosten

De wetmatigheid die Brauer en Van Tuyll toepassen op kastelenbouw is die van 'opportunity cost', in het Nederlands 'alternatieve kosten'. Bedoeld wordt dat een keuze altijd wordt gemaakt door de kosten van de verschillende alternatieven tegen elkaar af te wegen. Elke keuze heeft een opbrengst maar geeft ook verlies. De bouw van een kasteel brengt als 'opportunity cost' met zich mee het niet kunnen optuigen van een veldleger. Zelden namelijk heeft een heer voldoende geld voor beide alternatieven. Zowel de bouw van een kasteel als de huur van ridders en soldaten vraagt om enorme investeringen. Om die alternatieven tegen elkaar te kunnen afzetten, is een realistisch beeld van de kosten en baten noodzakelijk.

Voor Nederland is weinig onderzoek naar de kosten van kastelenbouw voorhanden. De beide hoogleraren beschikken wel over cijfers uit Engeland. De Engelse koningen, zoals Richard Leeuwenhart (1157-1199) en Edward I (1239-1307), waren bouwheren van de eerste orde en gaven enorme kapitalen uit aan kastelenbouw. Richard bouwde voor meer dan 12000 pond het Chateau Gaillard, om Normandië te beschermen. Dat bedrag was beduidend meer dan hij per jaar aan belastinggeld ophaalde. Edward bouwde vooral in Wales diverse flinke burchten, die bijna al het geld opslokten dat hij in zijn lange bestuursperiode bij elkaar wist te krijgen.

Waren deze investeringen de moeite waard? De bouw van een kasteel was kostbaar, maar vervolgens kon het met een zeer beperkt garnizoen in stand worden gehouden. Een kasteel had bovendien nog veel meer functies: het was een verdedigbaar huis en een dergelijk onderkomen diende de heer toch te bouwen. Bovendien fungeerde het als statussymbool en deed het dienst als bestuurscentrum en opslagplaats. En om de militaire waarde nog eens te benadrukken: niet alleen als defensief bolwerk had het een functie, het was ook een uitvalsbasis voor offensieve acties. Een vijand die de kastelen links liet liggen, kon plotselinge

gevechten in zijn achterhoede of het doorsnijden van zijn aanvoerlijnen verwachten.

Er is volgens de heren nóg een economisch principe van toepassing op kastelen: dat van 'diminishing marginal returns', oftewel 'verminderde meerwaarde'. Wat ongeveer wil zeggen dat een groter kasteel niet per sé meer oplevert dan een kleintje. Een kasteel kon namelijk ook té groot worden, waardoor het zijn militaire nut verloor en het garnizoen te groot werd. Dat betekende dat er een plafond zit aan de investering die een heer deed in zijn kasteel. Het hoefde niet groter te zijn dan het doel waarvoor het diende.

De middeleeuwse legertjes konden tegen kastelen lange tijd weinig uitrichten. Ten eerste dienden ze een grote overmacht te hebben om enige kans te maken op een succesvolle afloop, ten tweede was het een moeizame zaak zo'n leger van eten, drinken, wapens en munitie te voorzien. Een beleg kon een langdurige en dus kostbare zaak worden. Pas na de vervolmaking van geschut was het met het militaire nut van kastelen gedaan.

Op veldtocht

Wat kostte het alternatief? Ridders hadden een aantal dagen per jaar een feodale verplichting hun heer bij te staan. Daarna begon de meter te lopen. Bovendien vroeg het enorm veel organisatie. In de middeleeuwen bestond er geen beroepsleger en op de ridders na waren de meeste voetsoldaten gewoon boer. Die waren maar een beperkte periode beschikbaar, ruwweg tussen het zaaien en oogsten in. Niemand kon zich permitteren een oogst te laten staan. Hongersnood was nooit ver weg.

Van een geordende veldtocht was vaak geen sprake. De militaire strategie in de middeleeuwen was er niet een van grote veldslagen: het risico was te groot de slag te verliezen, met enorme gevolgen. Niet alleen in verlies van levens en materiaal, maar ook omdat men gaarne elkaar krijgsgevangen maakte om vervolgens astronomische losgeldbedragen te eisen. Denk aan de hierboven genoemde Richard Leeuwenhart, die tijdens zijn terugtocht uit het Be-loofde Land een dergelijk lot onderging. Maar ook in onze contreien leidden losgelden tot politieke verschuivingen, zoals toen de hertog van Gelre in 1471 werd bevrijd en hij bij wijze van beloning aan de Habsburgers zijn hertogdom als onderpand moest geven.

Een commandant ging daarom pas de strijd aan, als hij zeker was van de overwinning. En dat betekende in die situatie meestal dat de tegenpartij niet van zins was, op het slagveld te verschijnen. In de tussentijd leefden de soldaten

van het land. De soldaten vergrepen zich aan have en goed zonder aanzien des persoons. Vriend of vijand deed er niet toe en hun wangedrag maakte dat een heer zijn soldaten soms liever kwijt dan rijk was.

Kanttekeningen

Hoe is deze theorie van toepassing op de Nederlandse situatie? Er is nog niet veel onderzoek gedaan naar de bouwkosten van kastelen, vooral veroorzaakt door een tekort aan bronnen. Het is interessant om na te gaan, of en zo ja welke economische overwegingen ten grondslag liggen aan de kastelenbouw in de lage landen. De invloed van de kosten van een kasteel op de beslissing of en wat voor soort burcht men bouwde, de gevolgen voor de financiële huishouding van de heer, de economische invloed op de omgeving, het zijn vragen die ons inzicht in het verschijnsel kasteel kunnen verdiepen. Toch moeten de economische overwegingen niet in de weg komen te staan van onze aandacht voor andere motieven.

Een lokale heer kon het zich namelijk niet veroorloven géén kasteel te bouwen: hij had een verdedigbaar onderkomen nodig, moest zijn status uitdrukken en diende de beschikking te hebben over een bestuurscentrum. Pas een tweede kasteel of andere versterkingen konden deel uitmaken van een deliberatie zoals door de Amerikaanse hoogleraren wordt geschetst. Daarom is hun theorie vooral van toepassing op grote machtige landsheren, zoals hertogen, koningen en bisschoppen, die over een groot gebied heersen en daarom meerdere versterkingen nodig hebben.

Zulke grote heren beschikken over heel andere hoeveelheden 'ready cash' dan een lokale baron om zo'n investering te kunnen doen. Een lage edelman heeft eenvoudigweg te weinig inkomsten en moet ieder jaar een beetje van zijn surplusinkomsten gebruiken voor een kasteel. Daarom werden kastelen ook soms in stukjes en beetjes aangebouwd: iedere keer een bouwcampagne. Om aan dat geld te komen is deelnemen aan veldtochten aantrekkelijk: als een rijke tegenstander kon worden verschalkt, dan levert een flink losgeld net genoeg op om een kasteel te kunnen bouwen of het bestaande gebouw te kunnen uitbreiden.

Linksboven: Château Gaillard (Frankrijk), ansichtkaart.

Rechts: Loevestein (Gelderland), foto Hanneke Ronnes.

Montfort (Utrecht), tekening van Roelant Roghman, 1646/47.
Teylers Museum Haarlem, inv.nr. O**44.

.....

Dat is een economische overweging van geheel andere aard!

De financiën

De Engelse situatie, waarin kastelen een duidelijke meerwaarde had boven een veldleger, zou ook voor Nederland op kunnen gaan. Om dat te kunnen onderbouwen, zouden we inzicht moeten hebben in de financiën. Het is echter opvallend dat de onderzoekstraditie tot nu toe weinig op de financiële kant van de zaak gericht is. Het zou een intrigerend onderzoek zijn om te bekijken welke keuzes bepaalde heren maakten bij de bouw van hun kasteel. Werd de keuze voor een eenvoudige woontoren echt altijd ingegeven door de diepte van de portemonnee of was een groter kasteel eenvoudigweg geen nuttige investering? Van maar weinig kastelen weten we wat de bouw gekost heeft, en wat het allemaal nog ingewikkelder maakt, we weten ook niet precies wat het kostte om een veldleger in stand te houden. En die bedragen moeten weer in verband worden gebracht met het algemene prijspeil van die tijd. Er zijn natuurlijk wel rekeningen, maar het valt niet mee die om die ter vergelijking naast elkaar te leggen. Het begint al met het geld.

Er waren verschillende soorten ponden in omloop. De zwarte toernooisen waren uit Frankrijk (Tours) afkomstig en heetten zwart, omdat ze door hun lage zilveragehalte zwart uitsloegen. Een pond was verdeeld in 20 schellingen van 12 penningen. Een schelling werd ook wel een groot genoemd. De Engelse ponden bevatten meer zilver dan de ponden die op het continent in omloop waren. Een Hollandse penning had daarom maar een derde van de waarde van zijn Engelse tegenhanger. Die bevatte namelijk drie keer zoveel zilver. Ook het aantal penningen per pond varieerde, dus het is lastig bedragen met elkaar te vergelijken. Duidelijk is in ieder geval wel, dat de Engelse koningen astronomische bedragen over hadden voor hun kastelen. Naast zilveren ponden, verdeeld in schellingen of 'groten',

werd in de veertiende eeuw een nieuwe gouden munt ingevoerd, de schild. Dit was om het betalingsverkeer te vergemakkelijken. Gouden munten verhieldden zich tot zilveren munten in een verhouding die wisselde tussen 16:1 en 8:1 en dat betekende dat het vervoeren en betalen van grote bedragen in goud een stuk minder gesjouw met zich meebracht dan in zilver. Er zijn echter vele soorten 'schilden' in omloop en omdat de inflatie behoorlijk was tussen 1300 en 1450, valt het niet mee, bedragen in ponden en schilden te vergelijken.

Er zijn lijsten bekend met de kosten voor het dagelijks leven, maar het is een lastige klus al die getallen te vergelijken. Ten eerste omdat het prijspeil in de loop van de jaren en zelfs per seizoen flink kon schommelen (denk aan een slechte oogst), ten tweede omdat veel soorten munten werden gebruikt die eerst 'gekalibreerd' moeten worden en ten derde omdat het lastig is te bepalen wat je met wat moet vergelijken. De verhoudingen van kosten van producten en diensten lag toen heel anders dan in onze tijd. Zo waren 100 schilden genoeg om in de veertiende eeuw in Deventer een luxe huis te kopen, vier goede paarden of maar liefst 170.000 bakstenen. Voor een schild moest een metselaar 9 dagen werken, een timmerman 4 en een loodgieter 6. Een soldaat kon ongeveer een maand in dienst worden gehouden van dat bedrag. We kennen ook een prijslijst uit 1456, uit Zeeland. Die laat zien dat een timmerman of een metselaar in dat jaar ongeveer 6 'groten' per dag verdiende. Honderd haringen kostten ongeveer 20 groten, een paar kousen met ditto schoenen echter 40 groten! Stel het dagloon van een metselaar in vaste betrekking in onze tijd op 300 euro, daar koop je bijna 200 haringen voor en al gauw 3 paar schoenen. En als we de groten willen vergelijken met de schilden, zouden we precies moeten weten over welke percentages goud en zilver we spreken en hoeveel gram er in de verschillende munten aan edelmetaal is opgenomen.

Holten en Loevestein

Al is er weinig onderzoek voorhanden, we hebben wel een paar getallen over de bouwkosten van kastelen. Hoogleraar kastelenkunde Hans Janssen deed onderzoek naar het kasteeltje Holten in Overijssel. Dit kleine 'huysken' werd door de burgerij van Deventer gebouwd als onderdeel van de verdediging van de zuidflank van Salland. Het kasteel werd in 1380 al weer verwoest en moest toen worden herbouwd. Dat kostte, volgens de stadsrekeningen van Deventer, zo'n 400 pond. Dat is niet overdreven veel: de bouw van slechts één vleugel van het Muiderslot kostte zes jaar later ruim 760 pond. Enkele decennia later werd het huis te Holten versterkt en wel voor bijna 1200 schilden. Kasteeldeskundige Taco Hermans heeft op basis van enkele rekeningen onderzoek gedaan naar het onderhoud

van kastelen. Zo werd in 1464 bij kasteel Loevestein veel nieuw muurwerk opgetrokken. Daartoe werden tienduizenden bakstenen aangeschaft. Die willen behoorlijk in prijs schommelen, maar het gaat om honderden groten per bestelling. Daarnaast worden er maar liefst 140 wilgenbomen aangekocht en nog veel meer bouw materiaal. Daar komen de arbeidskosten bij. Helaas noemt hij geen bedragen. Voor onderhoud aan het kasteel te Schoonhoven noemt Hermans een bedrag van bijna 13.000 pond. Dit bedrag wordt deels gebruikt voor bouwactiviteiten in Gorinchem, deels voor een nieuw kasteel te Schoonhoven. Daartoe dienden eerst funderingsputten te worden gegraven, een pomp gebouwd om het grondwater weg te werken om vervolgens van hout een fundering in de grond te zetten. 361.000 bakstenen van een oud bouwwerk werden schoon gebikt om hergebruikt te worden. Tonnen zand en tras werden per schip aangevoerd voor de bouw. Voor de winter inviel was het kasteel niet klaar. Er zijn geen rekeningen voor de rest van de bouw bekend. Het kasteeltje Onzenoort werd vanaf 1382 in vier campagnes opgebouwd: ieder jaar kostte 63 oude schilden. Dat betekent dat de bouw van de totale woontoren, een geval van 13,5x10,5 m, 252 schilden kostte.

Veel bedragen die we tegenkomen, hebben betrekking op verpandingen. Zo werd kasteel Stoutenburg bij Amersfoort door de Utrechtse bisschop voor 500 pond zwarte Toernooisen verpand. Een panding is natuurlijk geen nieuwbouw: het geeft slechts aan wat iemand er op dat ogenblik voor over heeft om het te bezitten. We kunnen deze bedragen dus helaas niet gebruiken om de kosten van de bouw van een kasteel te berekenen. Het was wel een manier om aan geld te komen: lenen met een kasteel als onderpand. Wat een veldtocht kon kosten, blijkt uit een rekening die de elect-bisschop van Utrecht, Jan I van Nassau (1268-1290), in 1281 van zijn bondgenoot Floris V van Holland gepresenteerd kreeg: voor het beleg van de kastelen Vreeland en Montfoort rekende hij maar liefst 6000 pond. Dat soort bedragen waren niet in kas en verpanding van kastelen volgde. Een halve eeuw later moest de Utrechtse bisschop kasteel Vreeland opnieuw verpachten, nu om een schuld van 3700 pond in te lossen.

Tot slot

Het lijkt een doodoener, maar zolang de informatie over de kosten van de bouw van een kasteel nog zo gefragmenteerd is, kunnen we geen uitspraken doen over de wijsheid van de keuze voor een kasteel vanuit economisch oogpunt. Er zijn wat getallen bekend, maar uit verschillende tijden, betrekking hebbend op verschillende soorten kastelen. Dit artikel is daarmee vooral een oproep geworden tot meer onderzoek. Systematische verzameling van bedragen en een goede analyse kunnen leiden tot verrassende inzichten. Wie neemt de handschoen op? ■

Met dank aan Hans Janssen en Taco Hermans voor hun waardevolle commentaar.

Literatuur

- A.A. Arkenbout, 'Het jaar rond op de hof te St Maartensdijk (1457-1458)', dl 2, in: *Castellogica. Verkenningen. Mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*, I, p. 245-255
- J. Brauer & H. van Tuyll, *Castles, battles and bombs. How economics explains military history* (Chicago 2008)
- T. Hermans, 'Materiaal en personeel bij het onderhoudswerk van Slot Loevestein in de 14de, 15de en 16de eeuw', *Jaarboek Monumentenzorg 1996*: Dirk de Vries et al. red., (Zwolle/Zeist 1996), p. 211-219
- T. Hermans, 'Het onvoltooide kasteel Schoonhoven', in: *Castellogica. Verkenningen. Mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*, I (1982), p. 32-38
- T. Hermans en E. Orsel, 'Het kasteel Onsenoort', *KNOB Bulletin* 2005, nr. 4, p. 94-103
- H.L. Janssen, *Holten, het bisschoppelijk kasteel de Waardenborg*, Bussum 1977
- H.L. Janssen, 'Het bisschoppelijk kasteel Vreeland, ca. 1258-ca. 1700', 2 dl, in: *Castellogica Verkenningen. Mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*, III (1993), p. 31-72
- G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, 'Honderd oude schilden', zie <http://www.historischcentrumoverijssel.nl/NR/rdonlyres/8C06A43C-F570-4DA8-9E4C-DE955828E6D1/0/02.pdf>

advertentie

Taxatiebureau P. Broere RMT

lid NVM

ingeschreven bij VastgoedCert MKB-wonen,
Landelijk Vastgoed, Bedrijfsmatig Vastgoed,
Taxateur voor meerdere banken

Gespecialiseerd in het landelijk taxeren van

- landgoederen
- historische gebouwen
- kastelen
- monumenten

Taxaties voor o.a.

- verkoop, aankoop
- hypotheeken, brandverzekeringen

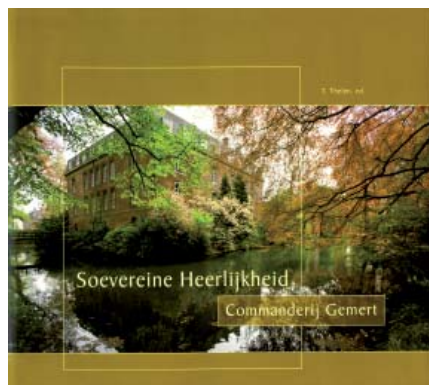
Telefoon: 035 6037878 of 06 40117132

BOEKEN

T. Thelen, ed.

Soevereine Heerlijkheid Commanderij Gemert.

Gemert, 2009.

Een toekomst voor het kasteel Gemert

Na 95 jaar zullen de paters van de Congregatie van de Heilige Geest kasteel Gemert gaan verlaten. Nu is de grote vraag: hoe verder? Over het kasteel en zijn geschiedenis verscheen een prachtig boek. Eeuwenlang hebben het kasteel en zijn bewoners een bepalende rol gespeeld in de geschiedenis van Gemert en het is dan ook cultureel erfgoed van de eerste orde. De burgemeester opent het boek met de constatering, dat duurzame herbestemming tot bevrozing van de huidige toestand moet leiden. Het kasteel speelt een actieve rol in de sociale cohesie van Gemert, maar heeft ook waarde voor een bredere gemeenschap. Hij spreekt zelfs van de internationale betekenis van Gemert en verbindt daaraan, dat het behoud de zorg van meer dan alleen de inwoners van Gemert moet zijn.

Wat is die historische rol van het kasteel geweest? In een aantal essays worden verschillende aspecten van kasteel en zijn hoofdbewoner, de Duitse Orde, belicht. Gemert is lange jaren een hoofdvesting geweest van de orde. Deze tijdens de kruistochten opgerichte orde verplaatste het zwaartepunt van zijn activiteiten al vrij snel van het Heilige Land naar Oost-Europa, waar zelfs een eigen staat werd vormgegeven. De kerstening van de heidenen aldaar ging niet altijd zachtzinnig, maar daar wordt in

deze bundel niet over gerept. De orde verkreeg ook in andere Europese landen grote bezittingen en die werden vanuit regionale afdelingen beheerd. In Utrecht bevond zich zo'n afdeling, maar ook in het oosten van het huidige België. Daar, vanuit de vestiging in Alden Biesen, werden de lokale commanderijen aangestuurd. De vrije heerlijkheid Gemert fungeerde in de veertiende eeuw als trait d'union tussen de afdelingen Utrecht en Alden Biesen. Sterker nog, toen de Duitse ridders de lokale heren van Gemert de deur hadden gewezen nadat die de strijd om de lokale macht hadden verloren, konden ze van dit soevereine staatje een machtig steunpunt maken. Gemert zou een nieuw hoofdkwartier moeten worden.

Zo ver kwam het niet: de Polen kwamen in opstand en de ridders verloren hun uitgestrekte Oost-Europese bezittingen. De Reformatie maakte dat de religieuze situatie ingrijpend veranderde. De Utrechtse balije (afdeling) sloot zich zelfs aan bij de hervormers. Na de Opstand in de Nederlanden en de nederlaag van de Spanjaarden, kwam de commanderij Gemert, waar het imposante kasteel Gemert als statussymbool en machtscentrum was verzezen, in protestants gebied te liggen. Een van de bijdragen laat zien, hoe de Staten-Generaal Gemert een tijdlang bezet hielden en feitelijk niet van plan leken, om het ministaatje weer aan de ridders te retourneren. Pas na veel onderhandelen en flinke betalingen mocht Gemert zich weer in zijn oude zelfstandigheid verheugen. Hieraan kwam een einde toen Napoleon begin negentiende eeuw de Duitse orde ophief. Na een tijdlang in particuliere handen te zijn geweest, werd het kasteel verkocht aan Franse religieuze orden, die het gebouw flink aanpasten. Aan die periode is nu ook een einde gekomen. Enkele essays gaan in op de kerkgebouwen die de Duitse ridders in het Gemertse hebben achtergelaten. Ook de wapens van de diverse commandeurs, die nog op veel plaatsen in Gemert te vinden zijn, getuigen van de innige band tussen de orde en het plaatsje. Het boek sluit met een beeldessay.

Het is een fraai vormgegeven boek, maar als lezer blijf je toch een beetje onbevredigd achter. Het bouwhistorische essay vraagt om meer, het beeldessay levert wel

mooie plaatjes en maar weinig analyse. De hoofdvraag van het boek, zoals die in de inleiding wordt gepresenteerd, nl. waarom het imposante Gemert zo relatief dicht bij Alden Biesen is gebouwd, wordt alleen in het eerste artikel voorzichtig behandeld. Een synthetiserend eindessay had het boek net dat beetje meer meegegeven.

G. Jaspers, e.a., red.

Zeehelden, kooplieden, lords en ladies op kasteel Keukenhof,
Jaarboek Kasteel Keukenhof IV.

Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2010.

ISBN 978 90 8704 170 0

Het jaarboek van kasteel Keukenhof bevat dit keer bijdragen vanuit verschillende achtergronden: historisch, kunsthistorisch, historisch-geografisch. Gerard Jaspers probeert te verklaren waarop bepaalde portretten op de Keukenhof zijn terechtgekomen en Ria Grimbergen verklaart de aanwezigheid van een grote verzameling negentiende-eeuwse Engelstalige romans in de bibliotheek. Beide

speurtochten leidden tot spannende verhalen over families, die banden hadden met de Keukenhofbewoners.

Zo was er de rijke Amsterdamse patriciërsfamilie Geelvinck, die gedurende de zeventiende en achttiende eeuw hoge posities bekleedde in het bestuur van de stad en bij de VOC. Ze rustte zelfs het schip De Geelvinck uit voor een *factfinding mission* naar Australië. Huwelijken van zoons en dochters leidden tot kunstige dichtregels, waarvan de makers hoopten door de rijke familie flink beloond te worden. De Engelse romans blijken een hobby te zijn van bewoner Johan Steengracht, die een groot bewonderaar

was van lord Byron. Die bekende Engelse dichter blijkt dan weer verwant aan enkele landgenoten, die een tijdlang op de Keukenhof hebben gewoond. Een ontdekking die gebaseerd was op een toevallige dagboek-notitie uit 1827.

S. Langereis.

***Breken met het verleden,
Herinneren en vergeten op het Valkhof
in de Bataafse revolutiejaren.***

**Uitgeverij Vantilt, Nijmegen, 2010.
ISBN 978 90 6004 036 8**

Ook de afbreker bouwt op

De Vlaamse auteur Louis Paul Boon schreef in 1946 enkele opstellen onder de titel 'Ook de afbreker bouwt op' met als programmatieke inhoud dat niet alle braakwerk negatief was. Soms moest het oude verdwijnen om ruimte te scheppen voor het nieuwe. Dat thema past Sandra Langereis toe op erfgoed in haar studie *Breken met het verleden*. De aandacht gaat altijd uit naar erfgoed-behouders en hun motieven, Langereis wil onderzoeken vanuit welke argumenten mensen monumenten en erfgoed hebben vernietigd, want iconoclasmie is vaker in de geschiedenis voorgekomen. Langereis neemt de Bataafse tijd van 1795 onder de loep en gaat op zoek naar politieke achtergronden van de afbraak van de Valkhof te Nijmegen, een grote romaanse burcht die in 1795, na duizend jaar bestaan te hebben, zonder pardon onder de slopershamer viel. Langereis besteedt de eerste helft van haar boek aan een schets van de politieke ontwikkelingen in de achttiende eeuw, die leidden tot de toenemende impopulariteit van stadhouder Willem V en zijn regime. Zijn tegenstanders: aristocraten die buiten de macht werden gehouden, radicale democraten die door de gebeurtenissen in de Amerikaanse koloniën werden geïnspireerd en vele anderen die een zondebok zochten voor de economische achteruitgang van de Republiek, wilden de samenleving veranderen. In 1786-1787 leidde dat tot een patriotse opstand, die echter met behulp van Pruisische wapens werd neergeslagen. De Franse revolutie van 1789 gaf deze patriotten weer hoop en in het kielzog van de Franse legers wisten ze in 1795 ook hier

te lande een democratische revolutie te ontketen. De stadhouder vluchtte naar Engeland en de weg was vrij om volop te experimenteren met nieuwe bestuursvormen. De symbolen van het gehate stadhouderlijk regime moesten worden vernietigd en in die mentale omslag wil Langereis ook de afbraak van het Valkhof plaatsen. Toch is dat niet overtuigend. Ten eerste zijn de motieven van de afbrekers niet expliciet in de bronnen te vinden. Ten tweede lijkt op veel plaatsen die haat jegens de stadhouder wel mee te vallen. Vele patriotten waren zeer gematigd en het duurde dan vaak ook erg lang voordat standssymbolen werden verwijderd. Die pasten niet meer in de egalitaire samenleving, maar lang niet iedereen omarmde die. Langereis haalt een paar voorbeelden aan en impliceert, dat vanwege het ontbreken van structureel onderzoek, deze lijst veel langer zal blijken. Dat is maar de vraag. Ze vergeet in haar lijst de grafschennis van Marie Louise van Hesssen-Kassel in Leeuwarden. Dat is een mooi voorbeeld van de ambivalentie die de vernielingen soms in zich droegen. Marie Louise was in Friesland zeer geliefd en al in 1766 overleden. Er was geen enkele reden haar te identificeren met het gehate bestuur van haar kleinzoon en de wijze waarop met haar gebeente werd omgegaan, lijkt eerder te wijzen op ordinaire vernielzucht dan een politiek ingegeven daad. Direct daarna werd over deze grafschennis schande gesproken. Andersom zou het veel meer voor de hand liggen als typisch stadhouderlijke symbolen als de paleizen Noordeinde en Huis ten Bosch in Den Haag, Soestdijk of 't Loo bij Apeldoorn in een patriotse furie waren verwoest. Dat waren de plaatsen die met name

aan het Oranjabewind refereerden. Die bleven ongedeerd.

De Valkhof, toch niet echt een Oranjesymbool bij uitstek, werd wel afgebroken, maar de redenen waren vooral financieel. Door het Franse beleg was het kasteel zwaar beschadigd geraakt en wederopbouw was eenvoudigweg te duur. Langereis probeert die motieven te ontcrachten door er een samenspanning tegen het arrogante Nijmegen van te maken. Dat zou dan weer een uiting zijn van het nieuwe egalitaire denken. Die uitleg voldoet niet. De onderlinge haat en rijd tussen steden was oeroud. Op vele plaatsen in Nederland zien we dat lokale gemeenschappen onder het mom van de nieuwe politieke denkbeelden oude rekeningen vereffen. De afbraak van stadhouderlijke symbolen is bijna overal ingegeven door geldgebrek. De Domeinen, die de bezittingen van de stadhouders beheerden, proberen geld te besparen door verkoop van de vele huizen en kastelen. Zo verdween het kasteel van Buren en werd IJsselstein aan een particulier verkocht. Daar zit geen symboliek achter, maar puur financiële nood.

De Valkhof is hét symbool van de stad Nijmegen. Nog steeds bejiveren Nijmegenaren zich voor de wederopbouw van de burcht. Het niet tegenhouden van de afbraak in 1795 was een door geldnood ingegeven wraakactie van de rest van Gelderland tegen Nijmegen, dat zich teveel als bijzonder en boven de andere steden verheven had opgesteld. Toen er bezuinigd moest worden, kreeg Nijmegen van niemand steun en moest de Valkhof het onderspit delven. Toch is de discussie die Langereis opent van wezenlijk belang. Door vernieling van erfgoed te bestuderen, krijgen we meer zicht op de gedachtenwereld van de mensen. Ook in onze moderne discussie over erfgoedbehoud zou dit discours moeten spelen. We hebben eenvoudigweg niet de middelen en de ruimte om alles te bewaren en moeten dus bewust en zorgvuldig nadenken over wat we bewaren en wat niet, wat we erfgoed maken en niet. Daarmee vernietigen we ook erfgoed. Nu gebeurt dat vaak onbewust, uit pragmatische motieven, zonder dat er veel aandacht is voor de mentale gevolgen.

In 1852 krijgt de liberale politicus Floris Adriaan baron van Hall opdracht door middel van een politieke enquête de wenselijkheid van zoutaccijnzen te onderzoeken. In datzelfde jaar wordt Donatus opgericht. Sinds die tijd verzekeren wij kerkgebouwen, monumenten en zorginstellingen. Zonder winstoogmerk. Met veel expertise. Voor meer informatie zie www.donatus.nl of bel 073 - 522 17 00.

